

Յա. Ռ. Դուրյան

ՈՒԿՐԱԻՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ
ՀԱՅ-ՈՒԿՐԱԻՆԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Հայ-ուկրաինական բազմադարյան կապերի, Ուկրաինայում հայ գաղութների պատմության ուսումնասիրության ակտիվացումն առաջին պլանն է մղում այդ ուղղությամբ կատարված գիտահետազոտական աշխատանքների ընդհանրացման կարևոր խնդիրները:

Հայ-ուկրաինական պատմական կապերի պրոբլեմի ուսումնասիրության ուղղությամբ ուկրաինական պատմաբանների կատարած աշխատանքի ամփոփումը, սույն հոդվածում, հետապնդում է երկու նպատակ: Նախ, դա կնպաստի դիտահետազոտական պրակտիկ աշխատանքներում ուկրաինական պատմաբանների ուսումնասիրությունների ընդգրկմանը, ուսումնասիրություններ, որոնցում փաստական նյութերի լուսաբանումը կսրենոր նշանակություն ունի ժամանակակից սովետական պատմագրության համար: Երկրորդ, այդ արդյունքների ամփոփումը ցույց է տալիս, որ հայագիտության ասպարեզում Ուկրաինայի պատմաբանների աշխատանքը կատարվել է երկու ժողովուրդների բարեկամական կապերի ուսումնասիրման պլանով: Ուկրաինացի պատմաբանների գիտական աշխատանքը հանդիսացել ու հանդիսանում է ուկրաինական և հայ ժողովուրդների կուլտուրական համագործակցության լավագույն օրինակ:

XIX—XX դդ. ուկրաինական պատմագիտական գրականության բազմակողմանի ուսումնասիրության շնորհիվ հաջողվել է պարզել, որ հայ-ուկրաինական թեմատիկայով զբաղվել են մոտ 60 պատմաբաններ, որոնց գրչի տակից դուրս են եկել ավելի քան 150 աշխատություններ և հնագիտական ուսումնասիրություններ: Հայագիտության հետազոտությամբ զբաղվել են տարբեր մասշտաբների ուսումնասիրողներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հնարավորությունների համեմատ ձգտել է լուծա մտցնել ուկրաինա-հայկական և հայ-ուկրաինական բարեկամության պատմության գործում:

Սույն հոդվածի սահմաններում հնարավոր է միայն կանգ առնել ուկրաինական պատմագիտության պատմության առավել կարևոր փաստերի վրա, իսկ մյուսների մասին սահմանափակվել միայն թվարկումներով:

* * *

Կիևյան և Գալիցիա-Վոլինյան պետությունների ժամանակաշրջանի աղբյուրներում (այդ աղբյուրները միևնույն ժամանակ կարելի է համարել հնագույն պատմագրական հուշարձաններ) գտնում ենք մի քանի հիշողություններ հին Ռուսիայում ապրող հայերի մասին: Կազակական տարեգիրները (Սամովիդեց, Գրիգորի Գրաբյանկա) նույնպես վկայություն են տվել ուկրաինական և հայ ժողովուրդների միջև եղած բարեկամական փոխհարաբերությունների մասին: Կարելի է թեկուզ նշել այն, թե ինչպես են նրանք վերաբերվել 1672 թ. թուրքերի կողմից Կամենեց-Պոդոլսկի զավթմանը և այն հետապնդումներին, որոնց ենթարկվել է բաղարի հայ բնակչությունը: Միջնադարյան ուկրաինական տարբեր աղբյուրներում ցրված, աննշան տեղեկությունները Ուկրաինայում բնակվող հայերի մասին, անկասկած, չեն կարող պատմագրական հետազոտությունների սկիզբ համարվել, բայց դրանք հիմա հանդիսանում են երկու ժողովուրդների միջև դարեր շարունակ գոյություն ունեցող, զարգացող, ամրապնդվող անմիջական բարեկամական կապերի լավագույն վկայությունները:

Ուկրաինայում ապրող հայերի անցյալի մասին առաջացած գիտական հետաքրքրությունը ուկրաինական պատմագրության մեջ սկսվում է միայն XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին: Այդ սկզբնավորման շրջանում չէր էլ կարող խոսք լինել որևէ սիստեմատիկ հետազոտության մասին: Ուկրաինական ազնվականական պատմագրությունն իրեն դասակարգային սահմանափակության և պատմաստիքատական թուրության պատճառով ի վիճակի չէր Ուկրաինայում հայ բնակչության անցյալը ուսումնասիրելու անհրաժեշտության հարցը բարձրացնելու: Այնուամենայնիվ, այդ

ուղղությամբ արվել են առաջին բավական հաստատուն բայերը, XIX դ. առաջին կեսերի ուկրաինական հնագետների և աղբյուրագետների աշխատանքի արդյունքներից մենք հաջողությամբ օգտվում ենք մեր ժամանակներում, բնականորեն պատմաբաններին հետաքրքրել է հայերի Ուկրաինա գաղթելու ժամանակի հարցը: Այդ առումով պետք է մոտենալ դիվանագիտական տեսանկյունով կատարված այն հետազոտությանը, որի հեղինակներն են Գուրոֆե Միխայլովսկին, Լվան Գալբաշևսկին¹, Գենիս Զուբրիցկին, Անտոն Պետրուշևիչը², XIX դ. 60-ական թվականներին ուկրաինական պատմաբանները հրատարակել են XIV—XVII դդ. 20 փաստաթղթեր, որոնք անմիջականորեն առնչվում են Ուկրաինայում հայ գաղութների պատմությանը, Ուկրաինական հայտնի պատմաբան, Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամ Նիկոլայ Բանդիլ-Վասնեսկուն (1737—1814) և պատկանում XVII դ. և XIX դ. սկզբներին հայ-ուսական կապերի պատմության վերաբերյալ երկու խոշոր տեղեկատուները³:

Անհրաժեշտ է հատուկ ընդգծել XIX դ. կեսերին ուկրաինական պատմագրության դեմոկրատական ուղղության ներկայացուցիչների մասնակցությունը հրատարակչական և աղբյուրագիտական աշխատանքներին: Արևմտյան Ուկրաինայում կուլտուրական վերածնության սկզբնավորողներից մեկը՝ գրող և գիտնական Լվան Վադիլևիչը (1811—1866) հրատարակել է միջնադարյան ավելի քան 10 գրագրություն, որոնք լուսարանում են Ուկրաինայում հայ գաղթավայրերի հնագույն ժամանակաշրջանի պատմությունը⁴, Հայկական գաղթավայրերի պատմությամբ հետաքրքրվել է Վադիլևիչի մոտ քարեկամ և գրական պայթյալի ղինակից, Լվովի համալսարանի պրոֆեսոր և հետագայում Վիլնյուսի հնէաբանության, հանձնաժողովի նախագահ Յակով Գոլովացկին (1814—1888)⁵:

Ուկրաինական ազնվական պատմագրության առավել հայտնի ներկայացուցիչներից մեկը, Լվովի պատմաբան, Ռուսական ակադեմիայի ակադեմիկոս Գենիս Զուբրիցկու (1777—1862) հասարակական-քաղաքական ունակցիոն հսյաքը որոշակի հետքեր է թողել իր պատմագիտական աշխատանքներում: Հարկ է նշել, որ նա ուկրաինական պատմաբաններից առաջինն էր, ուրբ զբաղվեց Լվովի հայ գաղթավայրերի անցյալի ուսումնասիրությամբ: «Լվով քաղաքի ժամանակագրությունը» իր ժամանակի նշմարելի պատմագիտական գրվածքում, նա ցույց է տվել հայերի գերբ քաղաքի հասարակական ու տնտեսական կյանքում: Զուբրիցկին վճռականապես հրաժարվեց Լվովյան գաղթավայրերը եկեղեցական պատմաբանական տեսանկյունով գիտելուց և ուղի հարթեց ուկրաինական հայերի անցյալը հասարակական պատմության, տնտեսական հարաբերությունների, իրավական և կուլտուրական պրոբլեմների տեսանկյունով հետազոտելու համար⁶: Վերջապես, Զուբրիցկին առաջինը սկսեց հետազոտել XIV—XVII դդ. Լվովի հայկական և ուկրաինական բնակչության փոխհարաբերությունների հարցը⁷:

¹ Об исследованиях И. Гарбачевского и Д. Михальского см. F. X. Zacharyasiewicz, Wiadomość o Ormianach w Polsce, Lwów, 1842, стр. 10—11.

² А. С. Петрушевнич, Обзор важнейших политических и церковных происшествий в галицком княжестве с половины XII до конца XIII в., «Галицкий исторический сборник», вып. 2, Львов, 1854, стр. 122—125.

³ Н. Н. Бантыш-Каменский, Общая опись армянским прежних лет делам с 1625 по 1699 г. ...учинена в Московском архиве государственной коллегии иностранных дел, в кн. Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. I, М., 1833, стр. 327—350; е го же, Опись армянским делам новых лет с 1701 по 1809 г..., там же, стр. 351—379.

⁴ J. Wagilewicz, Król Henryk potwierdza przywilej Zygmunta Augusta, wydany biskupowi ormiańskiemu..., „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej”, 1957, № 44—46; десять документов опубликовано в сб. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, t 3—4, Lwów, 1872—1873.

⁵ См., напр., Я. Головацкий, Выпись с книг городских воеводства киевского, «Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских», № 2, М., 1846, стр. 51—53; также Архив Юго-Западной России, ч. I, т. 4, Киев, 1871, стр. 577—578.

⁶ D. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, Lwów, 1844. Сведения об армянах рассеяны по всей книге.

⁷ Д. Зубрицкий, Летопись Львовского ставропигийского братства по древним документам составлена, «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 62, СПб., 1849, отд. 2, стр. 15, 80.

* * *

Ուկրաինական բուրժուական պատմագրության զարգացման հետ միաժամանակ նոր տեսակետներ առաջացան Ուկրաինայում հայկական գաղթավայրերի անցյալի բննարկման հարցում: Գիտական պրոբլեմատիկայի դիֆերենցումը իր հետ բերեց գաղթավայրերի սոցիալ-տնտեսական, իրավական, կուլտուրական կյանքի ուսումնասիրում: Զգալիորեն ընդլայնվեցին փաստաթղթերի և այլ աղբյուրների օգտագործման շրջանակները: Ավելի քան 50 տարվա ընթացքում (XIX դ. 70-ական թթ. մինչև 1917 թ.) ուկրաինական բուրժուական պատմաբանները և բանասերները (Բ. Անտոնովիչ, Ի. Շարանևիչ, Կ. Կալուժնյացկի, Օ. Լևիցկի, Վ. Միլկովիչ, Ս. Տոմաշիվսկի և ուրիշներ) հրապարակել են ավելի քան 40 փաստաթղթեր գաղութների պատմության վերաբերյալ: Պատմաբանների ուշադրությանն են արժանացել նաև նյութական կուլտուրայի հուշարձանները: Ուկրաինական հայտնի գրող և ազգագրագետ Ալեքսանդր Աֆանասև-ՉուժինսկուՑ, հնագետ Նիկտորիենա Մելնիկի⁹, պատմաբաններ Ռեյստ Լեիցկու¹⁰, Արսենի Մարկիիչի¹¹ նկարագրությունները՝ Լուցկում, Մադիլև-Պոդոլսկում, Ժվանեցում, Ակերմանում ստեղծված և հետագայում ոչնչացված հայկական հնագույն հուշարձանների մասին մինչև այժմ էլ պահպանել են իրենց մեծ արժեքը: Ա. Աֆանասև-Չուժինսկուն (1817—1875) է պատկանում նաև զեղարվեստական հյուսիսիսթյամբ և անմիջականությամբ կերտած Մադիլևյան շուկայի պատկերը, որն արտացոլում է երբեմնի մերձդնեստրյան հայկական գաղթավայրի գոյության վերջին ժամերը¹²:

XIX դ. 2-րդ կեսերին ուկրաինական պատմագրության մեջ սկսում են երևան գալ իրենց ծավալի ու գիտական արժեքի տեսակետից առաջին որոշակի աշխատանքները, որոնց հիմնական բովանդակությունը Ուկրաինայում հայկական վտարանդիների կամ հայկական առանձին գաղթավայրերի պատմությունն է:

Այդ կարգի առաջին աշխատանքը, որից բնականաբար սկիզբ է առնում ուկրաինական պատմագրության մեջ հայկական թեմատիկայի զարգացման նոր էտապը, Լվովի համալսարանի պրոֆեսոր, կրակովի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Խաիդու Շարանևի-ի (1829—1901) «Հայերը Ռուսիայում և Պոդոլում» վերնագրով ակնարկն է: Շարանևիչը առաջինն է ուսումնասիրել Ուկրաինայի հայ գաղթավայրերը, որպես միասնական ամբողջականություն, բննարկել հայերի գաղթը, նշել, որ որոշակի քաղաքական ֆակտորների զրգմամբ (Ի. Շարանևիչը չհասավ պատմության մեր էկոնոմիկայի դերի իմացության ըմբռնմանը) հայերը եկել էին Ուկրաինայի այս կամ այն մարզը: Շարանևիչի աշխատանքն ուկրաինական հայերի անցյալի նկատմամբ խոր հետաքրքրության արտահայտությունն է, հետաքրքրություն, որն արտացոլվել է նրա բազմաթիվ աշխատությունների հայագիտական էջերում¹⁴:

Հայ և ուկրաինական ժողովուրդների բարեկամության գաղափարների մասսայականացման համար շատ զործ է կատարել Լվովի մյուս գիտնական, պատմաբան և բանասեր Օմելյան Պարաիցկին (1840—1895): Նրա «Հայերը Ռուսիայում» ակնարկը, ոչ միայն տպագրված «Зоря» գրական-զեղարվեստական ամսագրում, այլև զետեղված միջնակարգ դպրոցների համար գա-

⁸ А. С. Афанасьев-Чужбинский, Поездка в Южную Россию, ч. 2, СПб., 1863, стр. 124, 432—433.

⁹ К. Мельник, Путевые очерки Подолши, «Киевская старина», т. 9, Киев 1884, стр. 366; т. 13, Киев, 1885, стр. 656—662, 674.

¹⁰ О. Левицкий, Луцкая старина, «Чтения в Историческом Обществе Нестор-летописца», кн. 5, Киев, 1891, стр. 64.

¹¹ А. Маркевич, Старо-Крымские древности, «Известия Таврической ученой архивной комиссии», № 17, Симферополь, 1892, стр. 124—129.

¹² А. С. Афанасьев-Чужбинский, цит. соч., стр. 232—236.

¹³ I. Szaraniewicz, Otmianie na Rusi i Podolu, „Szkoła“, Lwow, 1866, t. 2, стр. 279—286.

¹⁴ См., напр., І. Шараневич, Стародавній Львів (від року 1250—1350), Львів, 1862; его же, Історія Галицько-Володимирської Русі від найдавніших времен до року 1453, Львів, 1863; его же, Ставропігійська церков во Львові, „Временник Інститута ставропігійського“, т. 12, Львів, 1875, стр. 136—137; его же, Указання в писанних источниках, а особливо в документах и актах, до археологических исследований, „Литературный сборник“, Львов, 1885, № 4, стр. 212—213.

ւագրքերում, նպաստել է եղբայրական, բարեկամական ժողովրդի մասին տեղեկություններ տարածմանը¹⁵:

Գիտական արժեքի տեսակետից բավական բարձր է կանգնած (հատկապես Օ. Պարտիցկու ակնարկի նկատմամբ) Մոսկվայի և Օդեսայի համալսարանների պրոֆեսոր, բուրժուական պատմագրության մեջ պատմա-իրավաբանական գաղտցի ներկայացուցիչ լվան Լիննիչենկոյի (1857—1926) աշխատանքը, Ուկրաինայում հայ գաղթավայրերի պատմության մասին նա նշանակալի տեղ է հատկացրել իր «Черты из истории сословий в Юго-западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв.» ղոկտորական ղիսերտացիայի մեջ: Քննարկելով լվովյան գաղթավայրերի հարցը, որպես հետազոտության հիմնական առարկա, Ի. Լիննիչենկոն ուշադրություն է հրավիրել լեհական մագիստրատի դեմ հայերի պայքարի վրա, ընդգծելով ուկրաինական և հայ բնակչության շահերի ընդհանրությունը միջնադարյան քաղաքում¹⁶: Ի. Լիննիչենկոն փորձել է նաև տալ համադրական աշխատանք նվիրված Ուկրաինայում հայ գաղութները հասարակական դերի դնահատմանը¹⁷: սակայն հայացքների սահմանափակությունը և ռեակցիոն լինելը որոշակիորեն իջեցրել են նրա փորձերի արժեքը: Նա հասավ այն բանին, որ բացառեց ուկրաինական հայերի ինքնօրինակ կուլտուրան, պնդելով (պատմական ճշմարտության հակառակ), որ նրանց ամբողջ գործունեությունը բացառապես թելադրվել է տնտեսական նկատառումներով:

XIX դ. երկրորդ կեսերին հետազոտողներն աստիճանաբար սկսում են նշմարել Ուկրաինայի հայ գաղութների համապատկերը Հաստատվեց, որ գոյություն են ունեցել մի քանի տասնյակ գաղթավայրեր և որ դրանք ցրված են եղել մեծ տերությունների վրա՝ Ղրիմից մերձսևծովյան դաշտավայրերով դեպի հարավ, Վոլինով և Նովոհիշինայով դեպի հյուսիս, Կիևից դեպի արևելք, Ուկրաինայի ծայրամասային հողերի սահմաններով դեպի արևմուտք: Հայկական գաղթի պատմության լուսաբանման գործում որոշակի ներդրում ունեն ուկրաինական գավառագետներն ու պատմաբանները, որոնք զբաղվում են տեղական պատմության հարցերով:

Այդ բնագավառում հատկապես շատ բան են արել Պոդոլյի պատմաբանները, որոնց կենտրոնն է հանդիսացել Կամենեց-Պոդոլսկը՝ միաժամանակ անցյալում հայկական խոշոր գաղթավայրը: Պոդոլսկի պատմա-գավառագիտական դպրոցի գործունեության արդյունքներից մեկը հանդիսացավ Միտրոֆան Իորոնովիչի (1865—1894) մեծ, բայց բավական քառասյին «Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменец, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая» մենագրությունը¹⁸: Մ. Օրլովսկից զբաղվել է Մադիլև-Պոդոլսկի գաղթավայրերի պատմությամբ¹⁹, Արխիա Պավլովսկից և Նիկոլայ Յավրսկից՝ Ժվանեցի գաղթավայրով²⁰, Միտրոֆան Միմաշկևիչը՝ Պոդոլի հայկական եկեղեցական հիերարխիայի պատմությամբ²¹: Հատուկ տեղ է զբաղում ուկրաինական անվանի

¹⁵ [Օ. Партицкий], Вірмени на Русі, «Зоря», Львів, 1882, № 7, стр. 108—109; перепечатано в кн. Руська читанка для III класу шкiл середнiх, Львів, 1886, стр. 260—262.

¹⁶ И. А. Линниченко, Черты из истории сословий в Юго-западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв., М., 1894, стр. 219—230. Украинский перевод—Львів, 1899.

¹⁷ И. А. Линниченко, Общественная роль армян в прошлом Юго-западной Руси, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. 9, Киев, стр. 140—147.

¹⁸ См. «Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии», т. 2, Каменец-Подольский, 1878—1879, стр. 161—296.

¹⁹ М. Орловский, Историческое описание уездного г. Могилева, Подольской губернии, «Подольские епархиальные ведомости», Каменец-Подольский, 1864, № 11, стр. 367—374.

²⁰ А. Павловский, Местечко Жванец, Каменецкого уезда, Подольской епархии, «Подольские епархиальные ведомости», Каменец-Подольский, 1869, № 4, стр. 157—163; Н. Яворский, Историко-статистическое описание м. Жванца, его церкви и прихода (Каменецкого уезда), «Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии», т. 1, Каменец-Подольский, 1876, стр. 90—151.

²¹ М. Симашкевич, Римское католичество и его иерархия в Подолии, Каменец-Подольский, 1872, стр. 226—232.

պատմաբան և հնադեպ Նիքիմ Սեյիցևսկու (1859—1937) աշխատանքը, որի նշանակությունը դուրս է գալիս տեղական դավառադիտական ուսումնասիրության շրջանակներից՝ նրա հետազոտությունները կամենեցկի գաղթավայրերի մասին ընդհանրապես²², և հայկական արհեստները կամենեցկուհ, մասնավորապես²³, պահպանել են իրենց մեծ արժեքը նաև այսօր։

Նշանակալիորեն հարստացել են Ուկրաինայում ամենահին, կիևի հայկական գաղթավայրի մասին տեղեկությունները, Այստեղ անհրաժեշտ է հիշել Նիկոլայ Զակրևսկու (1805—1871)²⁴ և Ալեքսեյ Անդրևսկու (1845—1902)²⁵ հետազոտությունները, XVIII դ. Հարավային Ուկրաինա կատարված հայկական գաղթի վերջին փուլների պատմությամբ է զբաղվել անվանի պատմաբան, խարկովի համալսարանի պրոֆեսոր, հետագայում ՌԽՍՖՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Գրիգորի Բագալևյը (1857—1932)²⁶, Ուկրաինական ազգագրագետ, Զերնովիցի ուսուցչական սեմինարի պրոֆեսոր Լուդվիկ-Ադոլֆ Սիմոնովիչը (1832—1897) հանդիսացավ Բուկովինայի հայկական գաղթավայրի հետազոտման նախածնողը²⁷։

Արևելյան Գալիցիայում Ստանիսլավի, Բրոդիի, Ժովկովյի և Զոլոչևի գաղթավայրերի ուսումնասիրման բնագավառում մեծ աշխատանք է կատարել հիանալի գավառագետ Վենեդիկտ Պլոշանսկին (1834—1902)²⁸, Տաղանդավոր, անժամանակ մահացած պատմաբան Իվան Սոգուսկու (1881—1912) գրչի արդյունքն է Բրոդիի հայկական գաղթավայրի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր ակնարկը²⁹։

Կավագույն վկայությունն այն բանի, թե հայկական թեմատիկան որրան մեծ մասսայականություն է վայելել XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբների ուկրաինական պատմագրության և գրականագիտության մեջ³⁰, հանդիսանում է այն խոր հետազոտությունը, որ հայ ժողովրդի անցյալի նկատմամբ ունեցել է ուկրաինական գրող և գիտնական, հեղափոխական-դեմոկրատ Իվան Ֆրանկու (1856—1916), Ի. Ֆրանկույի հայերի և հայագիտության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը արժանի է առանձին ակնարկի։ Անհրաժեշտ է, սակայն նշել, որ նրան է պատկանում շատ արժանի, իր բնույթի մեջ միակը հանդիսացող, պատմա-գրականագիտական նյութերի հրատարակումը, որտեղ ցույց է տրված տեղափառ եկեղեցական վերնախավի թշնամական վերաբերմունքը Ուկրաինայի հայ վտարանդիների նկատմամբ։ Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ Ի.

²² Е. Сецинский, Город Каменец-Подольский, Киев, 1895 и др. работы.

²³ Е. Сецинский, Материалы для истории цехов в Подолии, Каменец-Подольский, 1904.

²⁴ Н. Закревский, Описание Киева, т. 1, М., 1868, стр. 350, 453—454; т. 2, М., 1868, стр. 592, 725, 859—861.

²⁵ А. Андриевский, Киевские толмачи, «Киевская старина», т. 25, Киев, 1889, стр. 586—594.

²⁶ Д. Багалеї, Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры, Киев, 1889, стр. 92—93. Украинский перевод—Харків, 1920.

²⁷ L. A. Simigłnowicz-Staufe, Die Völkerguppen der Bukowina. Ethnographisch-kulturhistorische Skizzen, Czernowitz, 1884, стр. 126—135.

²⁸ В. М. Плошанский, Галицко-русский торговельный город Броды, «Научный сборник», Львов, 1868, № 1—2, стр. 55—69; № 3—4, стр. 273—288; е го же, Галицко-русский город Станиславов по достоверным источникам; там же, 1868, № 1—2, стр. 16—56; е го же, Галицко-русский город Жолковь, там же, 1868, № 3—4, стр. 221—272; е го же, Золочев—уездный город Галицкой Руси, «Литературный сборник», Львов, 1871, стр. 31—34.

²⁹ І. С. Созанський, З минушини м. Бродів. (Причинки до історії міста в XVII в.), «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 98, Львів, 1910, стр. 23—30.

³⁰ Вопрос о значении исследований Д. Зубрицкого, А. Петрушевича, И. Шараневича, В. Плошанского, Е. Сецинского, И. Линниченко, М. Симашкевича, М. Дороновича и др. для изучения прошлого армянских поселений на Украине рассматривается более подробно в книге Я. Дашкевича, Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков, Ереван, 1962.

Ֆրանկոյի «Կրօնական երգիծանքի օրինակ» հոդվածը՝ տպագրված «ЖИТЕ І СЛОВО»³¹ ամսագրում, որի վրա, որքան էլ տարօրինակ է, ուշադրություն չեն դարձրել հայ դադթավայրերի անցյալն ուսումնասիրողները:

XIX դ. վերջերին ուժեղանում են անմիջական կապերը հայ և ուկրաինական պատմագիտության միջև: Այդ կապերի առաջացումը թվագրվում է դեռևս XVIII դ. վերջերով և XIX դ. սկզբներով: Հայ պատմարան Ֆրանցիսկ-Կսավերի Արգար-Չախարիանիչը (1770—1845), որը, ի միջի այլոց, XIX դ. սկզբներին Լվովի համալսարանում դասավանդում էր ուկրաինական լեզու³², պահպանել է գիտական կապեր Գ. Միխայլուկու և Ի. Գարբաշևսկու հետ: Հայտնի հայ պատմարան Սադոկ Բառուչի (1814—1892) րարեկամների և գիտական թղթակիցների շրջանում հանդիպում ենք Ի. Վազիլեիչին, Վ. Պոլշանսկուն: Այդ կապերի ուժեղացումը նշանակալի շահով նպաստել է ուկրաինական մեծ արևելագետ, հետազոտում ՌԻՍՍԻ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Ադաֆանգել Կրիմսկու (1871—1921) գործունեությունը: Ինչպես հայտնի է Ա. Կրիմսկին իր գիտա-մանկավարժական գործունեությունը սկսել է արևելյան լեզուների Լադրայան ճեմարանում: Նա ոչ միայն բարեկամական կապեր է հաստատել ճեմարանում դասավանդող հայ բանասերների և պատմաբանների հետ (օրինակ Խ. Ի. Քուչուկ-Իոաննեսուվի, Գ. Ա. Խալաբյանցի), այլև, որքան մեղ հայտնի է, ուկրաինական առաջին գիտնականն էր, որն իր գիտական աշխատանքում դիմել է հայ կլասիկ պատմագրության ինքնօրինակ աշխատություններին:

Իրենց հերթին ուկրաինական պատմաբանների հետազոտություններն արժանանում են հայագիտության ուշադրությանը: XIX դ. վերջերին առաջին անգամ հաղթահարվեցին մեծ տերիտորիալ արգելքները, որոնք հեռացնում էին ուկրաինական պատմաբաններին հայերից: Վերևում նշած Ի. Կրիմսկին ուկրաինական գիտությունների ակադեմիայի գլուխներից մեկը՝ նվիրված ուկրաինա-բնակ հայերին, թարգմանվել է հայերեն լեզվով և 1894 թ. տպագրվել «Գրականական և պատմական հանդեսում»³³: Այդ նույն թվականին «Արձագանք» թերթում հրատարակվել է Ի. Կրիմսկին ուկրաինական աշխատության ընդարձակ շարադրանքը՝ նվիրված Ուկրաինայի պատմության մեջ հայերի հասարակական դերի հետազոտմանը³⁴:

Ուկրաինական բուրժուական պատմագրությունը նշանակալի շահով ընդլայնել է պատկերացումները Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրի մասին, գիտական շրջանառության մեջ դրել մեծ քանակությամբ փաստացի նյութեր: Բայց և այնպես, բառացիորեն, յուրաքանչյուր քայլափոխում, հանդես են եկել նրա սահմանափակվածությունը և մեթոդոլոգիական անօգնականությունը, նրա բուրժուա-ազգայնական բնույթը: Բուրժուական պատմաբանները հիմնական ուշադրությունը նվիրել են գաղթավայրերի վաճառականական և կղերական մեծամեծներին, իսկ ներքին կյանքը, ժողովրդի սոցիալական պայքարը դուրս են մնացել պատմագրության ուշադրությունից: Մեխանիկորեն գիտական պրոբլեմներից դուրս է հանվել ընդհանուր հարստահարողների և շահագործողների դեմ ուկրաինական և հայկական շահագործվող բնակչության սոցիալական ներքին խավերի միացյալ պայքարի հարցը:

* * *

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը, սովետական իշխանության հաստատումը Ուկրաինայում, իսկական հեղաշրջում առաջացրին ուկրաինական գիտության ու գիտական մտքի զարգացման մեջ: Առաջին անգամ ուկրաինական, ինչպես նաև հայ ժողովուրդների պատմության մեջ բացվեցին հնարավորություններ անկաշկանդ կերպով զարգացնելու սեփական գիտությունը և կուլտուրան:

Ուկրաինական պատմագրության մեջ փոփոխությունները դեպի պատմական պրոցեսների մատերիալիստական իմացաբանության հիման վրա ժողովրդի անցյալի ուսումնասիրությունը,

³¹ I. Франко, Из старих рукописів. VII Зразок релігійної сатири: песій піст, «ЖИТЕ і слово», т. 3, Львів, 1895, стр. 469—478.

³² Համալսարանի ուկրաինական րաժնում, այսպես կոչված Studium Ruthenum.

³³ Ի. Ա. Կրիմսկին, Լեհաստանի և արևմտեան-հարավային հայերը. «Գրական-նական և պատմական հանդես», Մոսկուա, 1894, գ. 5 (в переводе Х. И. Кучук-Иоаннесова).

³⁴ Մ. Շոլրևան, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆ. Ի. Կրիմսկին ուկրաինական աշխատության մասին, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, № 48—49.

տեղի է ունեցել դանգաղ, դեռևս որոշ ժամանակ գոյություն ունեցող Մ. Գրուշևսկու բուրժուազոգայնական կոնցեսսիայի դպրոցի դեմ համառ պայքարի պայմաններում: Գրուշևսկու ազդեցությունը բացասաբար է անդրադարձել նաև հայագիտության պրոբլեմի մշակման վրա: Հարկ է հիշատակել, որ իր հսկայական սուսը հատորանոց «История Украины—Руси» աշխատության մեջ Մ. Գրուշևսկին միջնադարյան Ուկրաինայի տնտեսության և կուլտուրայի բնագավառներում նշանակալի դեր խաղացած հայկական գաղութներին հատկացրել է միայն երեք էջ³⁵: Մյուս ժողովուրդների հետ ուկրաինական ժողովրդի բարեկամական կապերի հետազոտությունը, հասկանալի պատճառներով, բուրժուազոգայնական պատմաբանների շրջանում չի վայելել մասսայականություն: Ինչպես հայտնի է Մ. Գրուշևսկին և նրա հետևորդները 20-ական թթ. շնչյառ խոշոր շահով զարգացրին հրատարակչական գործը, բայց և այնպես նրանք չտվեցին թեկուզ մակերեսային որևէ աշխատանք ուկրաինական հայ գաղթավայրերի մասին: Դա նահանջ էր մինչև անգամ XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբների բուրժուական պատմագրության նկատմամբ:

Թվարկել այն, ինչ ժամանակին արվել է ուկրաինական հայերի պատմության հետազոտության բնագավառում շարժել, բանի որ շնչին բան է արվել: Հրատարակվել է մոտ 20 փաստաթուղթ նվիրված հայ-ուկրաինական թեմատիկային (լուսարևմտյան ՌԻՍՍԻ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Գ. Ի. Յավորնիցկու, արխիվագետ Ս. Սեմկոյի և պատմաբան Մ. Կաբաչկիվսկու): Հարավային Ուկրաինայի հայ վտարանդիների մասին հարևանցիորեն հիշատակել է Օդեսայի պատմաբան Ե. Չազոուովսկին³⁶, Միայն ուկրաինական սովետական աշխարհագրագետ, գավառագետ, Կամենեց-Պոդոլսկու ժողովրդական կրթության ինստիտուտի պրոֆեսոր Վլադիմիր Գերինովիչի միակ ակնարկը՝ նվիրված Կամենեցի հայ գաղթավայրին³⁷, մտցրել է նորություն այդ հարցի գիտական մշակման մեջ:

Հայագիտական թեմատիկան, սակայն, ամուր տեղ է գրավել հասարակագիտության մի այլ բնագավառում՝ ուկրաինական արևելագիտության մեջ, որը սկսել է բուռն կերպով զարգանալ 20-ական թթ. վերջերին: 1926 թ. խարկովում ստեղծվել է Համաուկրաինական արևելագետների գիտական ասոցիացիա, որը հրատարակել է «Східний світ» ամսագիրը (1927—1931)³⁸, Ամսագրում տպագրվել է հայկական, ուկրաինական, ռուսական արևելագետների հայագիտական հոդվածները, ինչպես նաև թարգմանություններ հայ գրականությունից: Հատուկ ուշադրության է արժանի խարկովի արևելագետ-արվեստագետ Ելենա Նիկոլայայայի աշխատանքը: Նա գրել է հոդվածների մի ամբողջ շարք հայ միջնադարյան մանրանկարչության վերաբերյալ³⁹:

Կիևում աշխատել է ՌԻՍՍԻ գիտությունների ակադեմիայի թուրքագիտության հանձնաժողովը՝ ակադեմիկոս Ա. Կրիմսկու գլխավորությամբ: Առաջնահերթ խնդիրներից մեկը, որ այդ հանձնաժողովը գրել է իր առջև, հանդիսանում է XIV—XVII դդ. ուկրաինական հայերի թուրքալիզմական գրի ուսումնասիրությունը, մասնավորապես Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական դատավարության փաստաթղթերը, պատմական և իրավաբանական կարևոր աղբյուրները: Ա. Կրիմսկին դեռևս XIX դ. վերջերին հանձն առավ ուսումնասիրելու հայ-պոլոնեցյան բնագրերը և նրանց մասին 1930 թ. իր «Թուրքերը, նրանց լեզուն և գրականությունը»⁴⁰ հիանալի հանրա-

³⁵ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 5, Львів, 1905, стр. 251—254.

³⁶ Е. Загоровский, Деятельность И. А. Зубова по управлению Степной Украины, «Вісник Одеської комісії краєзнавства», вип. 4—5, Одесса, 1929, стр. 53.

³⁷ В. Геринович, Вірмени в Кам'янці, в его же кн. Кам'яниччина, ч. 2, Кам'янець-Подільський, 1927, стр. 36—41.

³⁸ В 1930—1931 гг. журнал издавался под названием «Червоний Схід».

³⁹ О. Нікольська, Народні течії у вірменській книжковій ілюстрації, «Східний світ», т. 2, Харків, 1928, стр. 287; е е же, «К изучению армянской миниатюрной живописи. 1. Армянская рукопись XI века Эчмиадзинской библиотеки № 283, «Научові записки—праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури», вип. 3, Харків, 1929, стр. 425—431; е е же, К изучению армянской миниатюрной живописи, 2. Иллюстрации рукописей мастера Ованеса из Гизана, «Мистецтвознавство», зб. 1, Харків, 1928, стр. 37—52; е е же, До вивчення вірменського мініатюрного малярства. 3. Рукопись № 2743 Ечмиадзинської бібліотеки, «Східний світ», Харків, 1929, № 7—8, стр. 347—356.

⁴⁰ А. Кримський, Тюрки, Их мови та літератури, т. 1, вип. 2, Київ, 1930, стр. 157—158.

գիտական աշխատության մեջ հրապարակեց ընդհանուր տեղեկություններ: Կրիմսկուն են պատկանում նույնպես բյուզանդական հակահայկական և ուկրաինական պանֆլետների խոր հետազոտությունները⁴¹:

Կրիմսկու հանձնարարությամբ հայ-պոլովցի լեզվի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է ուկրաինական հայտնի թուրքագետ Տիմոֆեյ Գրունինը: Նրա հետազոտությունների նախնական արդյունքները հայտնի էին դեռևս 1930 թ.⁴² Տ. Գրունինը մեր ժամանակներում նույնպես շարունակում է աշխատել այդ պրոբլեմի վրա⁴³, գիտական հրատարակման է նախապատրաստում Կամենեցի հայ-պոլովցյան հազվագյուտ բնագրերը:

20-ական թվականների վերջերին, 30-ական թվականներին սկզբներին ուկրաինական արևելագետները հայագիտության բնագավառում կատարել են զգալի աշխատանք, նախադրյալներ են ստեղծել այդ բնագավառում գիտական լայն աշխատանք տանելու համար (պլանավորված է եղել Խարկովի ուկրաինական արևելագիտության գիտահետազոտական ինստիտուտին կից ստեղծել հայագիտության բաժին): Սակայն այդ ուղղությամբ տարվող եռանդուն աշխատանքը, դժբախտաբար, ընդհատվել է: 1931 թ. իրենց գործունեությունն ընդհատել են նաև արևելագիտության համաուկրաինական գիտական ասոցիացիան և թուրքագիտական հանձնաժողովը: Հրատարակման նախապատրաստվող հայ-ուկրաինական բառարանը (կազմող՝ Ուկրաինայի սովետական հանրագիտարանի հանձնարարությամբ ՈՒՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Պ. Տիչինա) այդպես էլ լույս չտեսավ⁴⁴, Ստալինի անձի պաշտամունքի ժամանակաշրջանում հայտնի շատ արևելագետներ ուսուցիչների և թարգմանիչների Սովետական Ուկրաինայում արևելագիտական աշխատանքը երկար ժամանակ փաստորեն ընդհատվեց:

* * *

Ուկրաինական պատմագրության վիճակը 20—30-ական թվականներին շատ ծանր էր դեռևս կապիտալիզմի տիրապետության տակ գտնված արևելյան շրջաններում: Այստեղ հատկապես ուժեղ էր տարրեր բուրժուա-ազգայնական դպրոցների ազդեցությունը պատմագրության վրա, իսկ սոցիալական և ազգայնական ճնշումները իրենց հերթին նույնպես արգելակում էին գիտական մտքի զարգացումը:

Անհրաժեշտ է, թեև ուղիղ և համառոտակի, կանգ առնել ուկրաինական հիանալի գիտնականներից մեկի, ուկրաինական հայերի պատմության լավատեղյակ, կվովի հայտնի պատմաբան, հիագետ Բոգդան Յանուշի (1839—1930) գործունեության վրա: Նրա գրչին են պատկանում ավելի քան 20 աշխատություններ՝ նվիրված Ուկրաինայի հայ գաղթավայրերի անցյալի ուսումնասիրության: Ավելի քան երկու տասնամյակների ընթացքում Բ. Յանուշը զբաղվել է հայագիտական հետազոտությամբ, բայց կապիտալիստական կարգերի պայմաններում նրա հիմնական աշխատություններին բախտ չվիճակվեց լույս աշխարհ գալու: Բ. Յանուշը, շնայած, իր բազմաթիվ աշխատություններին, որոնք միշտ դրական գնահատականի կին արժանանում գիտական հասարակայնության կողմից, գտնվում էր կիսաբազմ վիճակում: Նա զբաղվել է կվովի հայ գաղթավայրերի առաջացմամբ⁴⁵, Չամուսի գաղթավայրերի պատմությամբ⁴⁶, արևմտյան

⁴¹ А. Кримський, Мерзотний піст вірменський Арцивурії, в его же кн. Розвідки, статті та замітки, Київ, 1928, стр. 52—72.

⁴² См. сообщенин о докладе Т. Грунина, „Про новознайдені половецькі документи“ в журн. „Східний світ“, т. 12, Харків, 1930, стр. 254.

⁴³ Т. И. Грунин, Памятники половецкого языка XVI в., сб. «Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию», М., 1953, стр. 90—97.

⁴⁴ А. П. Ковалівський, Вивчення Сходу в харківському університеті та Хэркові у XVIII—XIX віках, в кн. Антологія літератур Сходу, Харків, 1961, стр. 94—95.

⁴⁵ [B. Janusz], Kwestia ormiansko-tatarska w średniowiecznym Lwowie „Na Ziemi Naszej“, Lwów, 1910, № 24, стр. 188—189; его же, Старий Львів, 1. Княжа доба (XII—XIV вв.), „Стара Україна“, Львів, 1924, № 1, стр. 6—8.

⁴⁶ B. Janusz, Ulica Ormiańska w Zamościu, „Gazeta Kościelna“, Lwów, 1917, № 31, стр. 365—368; его же Przeszłość Ormian w Zamościu, „Posłaniec św. Grzegorza“, Lwów, 1928, № 10—11, стр. 35—41.

Պոլոլի տերիտորիայի հայ նյութական կուլտուրայի հուշարձանների հետազոտությանը⁴⁷, Լվովում պահպանված հայ ճարտարապետական հուշարձանների մանրամասն ուսումնասիրությանը: Նրա աշխատանքը՝ նվիրված Լվովի հայ մայր տաճարին⁴⁸, ինչպես նաև հայ եղբայրության և բանկերի⁴⁹ պատմությանը, արտացոլում են նրանց հնդինակի մեծ էրոզիցիան և յուրահատուկ մտորումները: Բ. Յանուշը ձգտում էր կամուրջ ստեղծել հին Ռուսիայի և հին Հայաստանի ճարտարապետության միջև: Նրա մտքերը այն մասին, որ առաջին հայերը, որոնք ոտ են դրել Կիևյան և Գալիցիա-Վոլինյան պետությունները, եղել են իսկապես հայ շինարարներ, արժանի են մանրամասն քննարկման և հետազոտման:

Բ. Յանուշը մանրամասն հիմնավորեց Լվովում հայկական դիտական „Studium Armenicum“ ինստիտուտի ստեղծման անհրաժեշտությունը, ինստիտուտ, որը նրա նախագծով պետք է կազմված լիներ թանգարանից, արխիվից և դիտական ընթերցարանից⁵⁰: Նա մեկն էր հայագիտության ամսագրի ստեղծման նախաձեռնողներից, որը սկսեց հրատարակվել Լվովում 1927 թ.⁵¹:

Ոչ միայն պատմագրության, այլ նաև հայկական կուլտուրայի պատմության մեջ Բ. Յանուշն իր համար ամուր տեղը ապահովեց: Նա 1925 թ. հայտնագործեց Լվովի հայկական մայր տաճարի XIV դ. պատի նկարազարդումների մնացորդները⁵², որոնք իրենց վրա բևեռեցին գիտական հասարակայնության ուշադրությունը, դրանք սնունդ տվեցին հատուկ արվեստագիտական գրականության համար⁵³:

Գիտական գործունեությունը Բ. Յանուշին հայտնի դարձրեց հասարակայնությանը, բայց նրան չապահովեց ապրելու միջոցներով: Նա ստիպված էր վաճառել իր գիտական աշխատանքի ձեռագրերը, իսկ գնորդներից ավելի փորձվածները իրենց անունով հրապարակելով այդ ձեռագրերը հասնում էին դոկտորական աստիճանի և համալսարանի ամբիոնների... Առանց որևէ նյութական միջոցների մնալով, նա 1930 թ. ինքնասպանություն գործեց: «Հասարակության համար գաղտնիք մնաց այն, որ նա, — գրում է տալանդավոր պատմաբանի ընկերներից մեկը, — իրեն զոհաբերեց կարիքի, չբավորության, կյանքի ծանր պայմանների պատճառով»⁵⁴:

Յանուշի ողբերգական մահից հետո գտնվեցին նրա հայագիտական աշխատանքի մի քանի ձեռագրերը, որոնց վրա հնդինակը աշխատել էր իր բազմաշարժար և շատ կարճ կյանքի վերջին տարիներին: Նրա ձեռագրերի ժառանգության հետագա ճակատագիրը, որոնց մեջ եղել են, Երևանի, այնպիսի աշխատանքներ, ինչպիսին են «Լեհաստանի հայագիտության պատմությունից», «Հայկական մայր տաճարը Լվովում», «Հայկական տիպի ճարտարապետության հուշարձանները Լեհական գրականության մեջ», անհայտ է մնում⁵⁵:

⁴⁷ B. Janusz, Domy boże, dwory, pomniki, в кн. A. Czołowski, B. Janusz, Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego, Tarnopol, 1926, стр. 135—193.

⁴⁸ B. Janusz, O restauracji katedry ormiańskiej, „Władomości Konserwatorskie“, Lwow, 1925, № 7, стр. 186—191; его же, Zabytki monumentalnej architektury Lwowa, Lwow, 1928, стр. 16—22.

⁴⁹ B. Janusz, „Mons plus“ Ormlan lwowskiej, Lwow, 1928.

⁵⁰ B. Janusz, O potrzebie założenia we Lwowie „Ormiańskiego muzeum diecezjalnego“ в сб. „Pamiętnik V zjazdu delegatów muzeów w Polsce“, Krakow, 1930, стр. 36—41.

⁵¹ „Posłaniec św. Grzegorza“, № 1 вышел в свет в июне 1927 г.

⁵² B. Janusz, Odkrycie fresków średniowiecznych w katedrze ormiańskiej, „Słowo Polskie“, Lwów, 1925, № 161, 163.

⁵³ Стенописные армянского кафедрального собора занимались тоже, между прочим, украинские искусствоведы И. Свенцицкий, Н. Голубец и др. См. напр. М. Г. Голубець, Відкриття середньовічних фресок в вірменському соборі у Львові Стара Україна, Львів, 1925, № 7—10, стр. 119—126; его же, Середньовічні фрески у вірменському соборі у Львові, в его же кн. Галицьке малярство, Львів, 1926, стр. 49—74; П. Холодний, В. Пешанський, Техніка мальовил вірменського собору у Львові, „Стара Україна“, Львів, 1925, № 7—10, стр. 126.

⁵⁴ S. Lempiński, S. p. Bohdan Janusz, „Gazeta Lwowska“, 1930, № 265.

⁵⁵ Рукописные копии работы Б. Януша «Библиография армян Галиции и Подолья» находятся в настоящее время в частных руках в Польше (в соответствии с письмом Ч. Лехицкого от Кракова автору настоящей статьи от 20 ноября 1962 г. Автор считает своим приятным долгом поблагодарить Ч. Лехицкого за это сообщение).

Արևմտյան Ուկրաինայում 20—30-ական թթ. ստեղծված այլ աշխատանքներից հիշատակման արժանի է ն. Կովալյուկի ոչ մեծ ակնարկը⁵⁶ Կուտիի հայկական գաղթավայրերի մասին:

* * *

Մինչև 50-ական թթ. կեսերը Ուկրաինայում հայագիտական հետազոտություններ չէին կատարվել: Հետագա տարիներին ստեղծվեցին հայ-ուկրաինական կուլտուրական կապերի բնագավառների մասին գիտական ուսումնասիրություններ: Ուկրաինայի Ռուսաստանի հետ միավորման 300-ամյակին նվիրված «Մեծ բարեկամություն» ժողովածուում տպագրված է ՌԻՍՄԻ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անգամ եվզեցի Կիրիլյուկի հոդվածը հայ-ուկրաինական գրական կապերի մասին⁵⁷: Երկու եղբայրակից ժողովուրդների գրական կապերի հարցով զբաղվել է նաև գրականագետ Յուրի Նազարեևիկն⁵⁸:

Ուկրաինայի և Հայաստանի պատմաբանների միջև սերտ կապ հաստատելու նախաձեռնությունը պատկանում է Երևանի գիտնականներին: Դրանից հետո Ուկրաինայում հայկական գաղթավայրերի պատմության, հայ և ուկրաինական ժողովուրդների դարավոր բարեկամության պրոբլեմի ուսումնասիրությունը մեծ շահերի հասավ⁵⁹:

Հայ պատմաբանների հետ միացյալ հետագա աշխատանքները՝ հայ-ուկրաինական թեմատիկայի ուսումնասիրման ուղղությամբ բավական հանրահայտ են, ուստի կարելի է սահմանափակվել միայն վերջին տարիներին հրատարակված աշխատությունների թվարկումով: 1959 թ. հայ պատմաբանների ջանքերի շնորհիվ Երևանում տեղի ունեցավ առաջին գիտական նստաշրջանը՝ նվիրված հայ և ուկրաինական ժողովուրդների պատմական կապերին և բարեկամությանը: Նստաշրջանին մասնակցեցին նաև ուկրաինացի պատմաբաններ⁶⁰, նստաշրջանն արձագանք ստացավ ուկրաինական գիտական մամուլում⁶¹: Ավելի բեղմնավոր էր 1962 թ. նոյեմբերին Կիևում

⁵⁶ М. Ковалюк, Кути—антропогеографічна студія, «Науковий збірник географічної секції при Українській студентській громаді в Кракові», Краків, 1930, стр. 55—66.

⁵⁷ Ե. Ս. Քիրիլյուկ, Украинско-армянские литературные связи, сб. «Великая дружба», Ереван, 1954, стр. 105—122.

⁵⁸ Ю. Назаренко, Интерес на Украине к культуре братской Армении, «Տեղեկագիր» (Հայկ. ՍՍՏ ԳԱ) Հասարակական գիտ. (в дальнейшем «Տեղեկագիր»), Երևան, 1954, № 5, стр. 25—40. Отдельные заметки Ю. Назаренко печатал в армянской периодической печати еще раньше, напр., Հայ բանաստեղծները ուկրաիներեն, «Գրական թերթ», Երևան, 1948, 18 փետր.: Պավլո Տիշչինայի թարգմանությունները հայերենից, «Գրական թերթ», Երևան, 1948, 10 օգոստ.:

* Խմբագրության կողմից, 1955 թ. ՀՍՍՏ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ներկայացուցիչը (Վ. Ոսկանյան) եղավ Լվովում և հասարակական գիտությունների ինստիտուտի դիրեկտոր, Ուկրաինական ՍՍՏ ԳԱ ակադեմիկոս Ի. Գ. Կրիսյակևիչի հետ համաձայնություն եկավ հայ-ուկրաինական կապերի և Ուկրաինայի հայ գաղթավայրերի պատմության համատեղ ուսումնասիրության գործը կազմակերպելու մասին: Ակադեմիկոս Կրիսյակևիչի նախաձեռնությամբ մի քանի պատմաբաններ ստանձնեցին թեմաներ, որոնց ուսումնասիրությունները հետագայում հրատարակվեցին ՀՍՍՏ ԳԱ «Տեղեկագրում» և «Պատմաբանասիրական հանդեսում»:

⁵⁹ В. В. Грабовецкий, Зв'язки істориків Львова та Єревана, «Український історичний журнал», Київ, 1959, № 2, стор. 159—160; М. К. Ивасюта, О работе историков Львова по изучению армяно-украинских связей, сб. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (в дальнейшем—сб. «Исторические связи»), Ереван, 1962, стр. 35—37.

⁶⁰ Тезисы докладов и сообщений сессии опубликованы в брошюре «Научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов», Ереван, 1959. Материалы сессии напечатаны в сборнике «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1962.

⁶¹ В. К. Восканян, В. В. Грабовецкий, І. І. Слинько, Історичні зв'язки українського і вірменського народів, «Український історичний журнал», Київ, 1960, № 1, стор. 133—145; Я. Д. Ісаєвич, Наукова сесія з питань історичних зв'язків вірменського та українського народів, «Доповіді Академії наук УРСР», Київ, 1960, № 1, стор. 123—124.

և Լվովում հրավիրված երկրորդ գիտական նստաշրջանները՝ նվիրված այդ նույն պրոբլեմին⁶², որոնք ուկրաինական գիտական հասարակայնության կողմից նույնպես ընդունվեցին սիրով⁶³:

Վերջին վեց տարիների ընթացքում (1958—1963 թթ.) տպագրվել են ուկրաինական հեղինակների ավելի քան 30 գիտական հոդվածներ, մեկ մենագրություն, 20-ից ավելի գրախոսություն՝ նվիրված հայ-ուկրաինական թեմատիկային: Հրատարակվել են 10 փաստաթղթեր, որոնք լուսարանում են XIV—XVIII դդ. Լվովի հայ գաղթավայրերի անցյալը⁶⁴, Ուկրաինական պատմաբանների, գրականագետների, իրավաբանների, տնտեսագետների աշխատություններում նույնպես լուսարանված են հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը հայ-ուկրաինական կապերի տարբեր էտապներն ու կողմերը:

Հասաստանի և Ուսիայի միջև կապերի ստեղծման ամենահին ժամանակաշրջանն է (6—8 դդ.) ուսումնասիրում Մ. Մ. Իւսչլեսկին⁶⁵, ՌԻՍՍԻ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Ի. Կրիպյակինիչը ուսումնասիրում է Լվովի հայ գաղութի առաջացումը և նրա սկզբնավորման առաջին հարյուրամյա զարգացումը: Բացի այդ նա ակնարկ է գրել XIX դ. նշանավոր հայ պատմաբան Ս. Բարոնչի կյանքի և գործունեության մասին, որը մեծ ներդրում է Ուկրաինայում հայ գաղութների անցյալի ուսումնասիրման գործում⁶⁶, Վ. Գուսովիցկուն է պատկանում Ուկրաինայում հայ վտարանդության ընդհանրացման փորձը ներկա ժամանակի տեսանկյունով⁶⁷, Յա. Իսակիչի հետազոտությունները կարելի է ասել առաջին փորձն էր XV—XVIII դդ. հայ-ուկրաինական կապերի բնութագրման ուղղությամբ⁶⁸: Կիևում հայ գաղութների պատմությունը առաջին անգամ մանրամասն լուսաբանում ստացավ Ե. Միկուլի հա-

⁶² Тезисы докладов и сообщений сессии опубликованы отдельной брошюрой, озаглавленной «Вторая научная сессия Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории Академии наук Армянской ССР и Института общественных наук Академии наук Украинской ССР, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов» (в дальнейшем «Вторая научная сессия»), Киев, 1962. При дальнейшем рассмотрении работ украинских авторов упоминаются только те доклады и сообщения, краткое содержание которых напечатано в виде тезисов.

⁶³ В. Р. Григорян, Я. Р. Дашкевич, Друга наукова сесія істориків України і Вірменії „Український історичний журнал“, Київ, 1963, № 1, стор. 158—159; Я. Дашкевич, Друга наукова сесія, присвячена історичним зв'язкам і братерській дружбі українського і вірменського народів, „Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР“, Київ, 1963, № 2, стор. 97—98.

⁶⁴ В сб. „Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Під ред. Я. П. Кіся, Львів, 1961.

⁶⁵ М. Ю. Брайчевский, К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси „Вторая научная сессия“, стр. 36; е го же, Коли і як виник Київ, К., 1963, стор. 85—88. Впрочем, некоторые гипотезы М. Брайчевского, построенные на довольно шаткой основе, были в дальнейшем отброшены украинской историографией.

⁶⁶ И. П. Крипьякевич, К вопросу об армянской колонии во Львове, «Вторая научная сессия», стр. 29—30; е го же, К вопросу о начале армянской колонии во Львове, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1963, № 1, стр. 171; е го же, Садок Баронч—историк армян бывшей Галиции, „Исторические связи“, стр. 38—47.

⁶⁷ В. В. Грабовецкий, Армянские поселения на западноукраинских землях, «Исторические связи», стр. 92—110; е го же, Армянская колония во Львове в XIV—XVII вв. «Տեղեկագիր», Երևան, 1958, № 12, стр. 51—62 (в соавторстве с Н. Кривонос); е го же, Армянская колония в Станиславе в XVII—XVIII вв., там же, 1958, № 6, стр. 30—37; е го же, Армянская колония в Снятыне, „Вторая научная сессия“, стр. 30—32.

⁶⁸ Я. Д. Исаевич, К вопросу об армяно-украинских связях XV—XVIII вв., «Вторая научная сессия», стр. 17—19; е го же, XV—XVIII դարերում Լվովում ստեղծված հայ-ուկրաինական կապերի բնութագրման հարցի շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1963, № 2, стр. 101—114.

դարդումներում⁶⁹, XVII դ. առաջին կեսերին Ուկրաինայի տնտեսական կյանքում հայերի խաղացած դերին է նվիրված Ն. Կրիվոնոսի աշխատությունը, Նրան են պատկանում նաև ուկրաինական հայերի մշակութային ժառանգության, Զոլոչևի դաղութի պատմության վերաբերյալ հոդվածները⁷⁰, Օտարերկրյա հարստահարողների դեմ ուկրաինացիների և հայերի միասնական պայքարի լուսարանմանն է նվիրված Ծ. Շևչենկոյի հաղորդումը⁷¹:

Ուկրաինայում հայկական գաղութները օգտվել են ինքնավարության որոշ իրավունքից, որը իր արտահայտությունն է գտել առանձին հայկական դատարաններ ունենալու մեջ: Հայ իրավունքի պատմությամբ է զբաղվում Վ. Կուլչիցկին⁷², Հատուկ հիշատակության է արժանի բանաստեղծ և թարգմանիչ Վ. Կուլչեսկու պրակտիկ գործունեությունը հայ-ուկրաինական կուլտուրական կապերի ամրապնդման գործում⁷³:

Ուկրաինացի պատմաբանները զգալի աշխատանք են կատարել աղբյուրագիտության և պատմագրության բնագավառներում: Պ. Պրոտենկոն, Գ. Սիգոնենկոն և Գ. Վրադի⁷⁴ կազմել են արխիվային նյութերի տեսություն, որը վերաբերվում է Ուկրաինայում բնակվող հայերի անցյալին: Յա. Գաշկեիչին է պատկանում Ուկրաինայում ապրող հայերի գրքի տպագրությանը, լեզվագիտությանը և դիվանագիտությանը վերաբերվող հոդվածները⁷⁴:

⁶⁹ Д. И. Мышко, Некоторые сведения о жизни армян в Киеве XV—XVI вв. „Вторая научная сессия“, стр. 32—34; егo же, Հայերը Կիևում 15-րդ դարից մինչև 17-րդ դարի կեսերը, «Տեղեկագիր», Երևան, 1963, № 6, стр. 93—100.

⁷⁰ Н. Кривонос, К истории армянских ремесленников во Львове в первой половине XVII в., «Տեղեկագիր», Երևան, 1962, № 8, стр. 67—83; егo же, Роль львовской армянской колонии в развитии торговли на западноукраинских землях в первой половине XVII в., „Вторая научная сессия“, стр. 22—24; егo же, Армяне в культурной жизни Львова, „Исторические связи“, стр. 132—139; егo же, Էջեր Արևմտյան Ուկրաինայում բնակվող հայերի մշակութի պատմությունից, «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1960, № 7, стр. 29—30; егo же, Некоторые данные о библиотеках армян во Львове в XVII веке, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1963, № 1, стр. 271—276; егo же, Армянская колония в г. Золочеве, «Տեղեկագիր», Երևան, 1960, № 3, стр. 87—92.

⁷¹ Ф. П. Шевченко, Армяне в украинском казачьем войске, „Вторая научная сессия“, стр. 21—22.

⁷² В. С. Кульчицкий, Вірменський „Судебник“ Гоша і його застосування у Львові. „Доповіді та повідомлення (Львівський державний університет), вип. 9, ч. 1, Львів, 1961, стор. 61—63; егo же, Армянский „Судебник“ Гоша и его применение во Львове, „Вторая научная сессия“, стр. 32—34.

⁷³ П. Х. Пироженко, Материалы Центрального государственного исторического архива Украинской ССР во Львове по истории армянских поселений на Украине, «Исторические связи», стр. 237—251; Г. С. Сиозоненко, Архивные материалы к истории армянской колонии во Львове, «Исторические связи», стр. 204—209; Н. Ф. Врандний, Актовые книги Центрального государственного исторического архива во Львове—важный источник для изучения истории армянских поселений на Украине, «Вторая научная сессия», стр. 16—17.

⁷⁴ Дашкевич, Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX вв., Ереван, 1962; егo же, Джерела і література про вірменські колонії на Україні, в XVI ст., „Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР“, Київ, 1961, № 6, стор. 70—79; егo же, Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-ых гг. XVI ст. «Բանբեր Մատենագրարանի», № 6, Երևան, 1962, стр. 487—496; егo же, Вірменський історик С. Баронч як дослідник минулого України, „Український історичний журнал“, Київ, 1964, № 2, стор. 121—122; егo же, Вклад украинской историографии в исследование армянских колоний на Украине, „Вторая научная сессия“, с. 11—13; егo же, Армянская книга на Украине в XVII ст., сб. „Книга“, т. 6, Москва, 1962, стр. 146—168; егo же, Армянское книгопечатание на Украине в XVII веке, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1963, № 4, стр. 115—130; егo же, Иван Гануш как исследователь языка западноукраинских армян, там же, 1960, № 2, стр. 142—149; егo же, Грамота Федора Дмитриовича 1062 р., „Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР“, Київ, 1962, № 4, стор. 9—20.

Պատմական, իրավաբանական, տնտեսագիտական և գրականագիտական հետազոտություններից որոշակիորեն հետ են մնում գրավոր հուշարձանների լեզվաբանական ուսումնասիրությունները: Այս բնագավառում, բացի վերևում նշված Տ. Գրունինի աշխատանքից հիշատակության արժանի է միայն ուկրաինացի հայտնի արևելագետ Օ. Պրիցսկիի հոդվածը՝ նվիրված հայ-պոլովնցկի լեզվի հիմնական գծերի բնութագրմանը⁷⁵:

Եթե հաշվի առնենք հայ և ուկրաինական ժողովուրդների եղբայրական բարեկամությանը նվիրված երկրորդ գիտական նստաշրջանի արդյունքները, ապա կարելի է առանց չափազանցությունների եզրակացնել, որ վերջին տարիների ընթացքում կատարված հայագիտական աշխատանքը քիչ չէ այն աշխատանքներից, որ այդ բնագավառում կատարվել է նախորդ 150 տարիների ընթացքում:

Անհրաժեշտ է հատկապես ընդգծել սովետական և մինչ սովետական շրջանների պատմագրության պրոբլեմների տարբերիչ գծերը: Վերջ է տրվել նախկինում եղած հետազոտության անտեղի էկզոտիկանությունը: Նախկինում պատմաբաններին, բանասերներին հետաքրքրել է գունազեղ, արևելյան առանձնահատկությունների հարցերը: Ամբողջ ուշագրությունը կենտրոնացվել է հայկական գաղութների կենցաղի, պատմության, կուլտուրայի գունազեղ երանգների վրա, իսկ դրա ստվերի տակ անհետացել է այն ընդհանուրը, միասնականը, որոնք շատ հարյուրամյակների ընթացքում հանդիսացել են սոցիալ և ազգային ճնշման դեմ կոփված հայ և ուկրաինական աշխատավորների եղբայրական բարեկամության իսկական հիմքը:

Այժմ հայ-ուկրաինական պրոբլեմը մեծ տեղ է գրավում մի շարք պատմաբանների գիտական աշխատանքներում, դառնում է գիտական հետազոտման ինքնուրույն ուղղություն:

Հայ-ուկրաինական թեմատիկայի բնագավառում հետազոտական աշխատանքների որոշակի հաջողությունները հիմք են տալիս համոզվելու, որ հեռու չէ այն օրը, երբ հայ և ուկրաինական պատմաբանների միացյալ ջանքերով կարող են ձևավորվել այնպիսի կապիտալ կարևոր աշխատանքներ, ինչպիսին Ուկրաինայում հայ գաղութների պատմության, Ուկրաինայում բնակվող հայերի մշակույթի, այդ երկու ժողովուրդների դարավոր բարեկամական կապերի պատմության մասին աշխատությունների հրատարակումը:

Я. Р. Дашкевич

ВКЛАД УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ В ИССЛЕДОВАНИЕ АРМЯНО-УКРАИНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с исследовательскими работами украинских ученых в области армяноведения, которые являются лучшими примерами культурного единения украинского и армянского народов.

Исследованием вопроса армяно-украинских многовековых взаимоотношений занимались многие историки как в досоветский, так и советский периоды. Установлено, например, что армяно-украинской тематикой занимались более шестидесяти историков, из-под пера которых вышло более 150 работ и публикаций археологических материалов.

Определенный интерес к прошлому украинских армян в украинской историографии возник еще в конце XVIII века. Во второй половине XIX века появляются первые работы, посвященные истории армянской иммиграции на Украину или отдельных армянских поселений.

В конце XIX века усиливаются прямые дружественные связи между украинской и армянской исторической наукой. Украинская буржуазная историография в значительной мере расширила представления об армянских поселениях на Украине, тем не менее, буквально на каждом шагу, проявлялась ее ограниченность и методологическая беспомощность, ее буржуазно-националистическая подоплека. Буржуазные историки

⁷⁵ О. Pritsak, Armenisch-Kiptschakisch, „Philologiae Turcicae Fundamenta“, t. 1, Wiesbaden, 1959, s. 81—87.

основное внимание уделяли изучению деятельности купеческой и клерикальной верхушки населения, а вопросы внутренней жизни населения и социальной борьбы их низов оставались вне поля зрения историографии.

После Великой Октябрьской социалистической революции произошел настоящий переворот в развитии украинской науки, а также и в исследовании армяно-украинских взаимоотношений.

За последние десять лет заметно расширилась работа украинской историографии в исследовании армяно-украинских взаимоотношений. Появляется стремление к проведению совместной исследовательской работы по истории армянских колоний на Украине, культуры украинских армян, многовековых дружественных связей армянского и украинского народов.